

DARIA RUTKOWSKA-SIUDA

Uniwersytet Łódzki, Instytut Historii Sztuki

ORCID ID: 0000-0001-5120-4255

ARS INSPIRATIO

STUDIA DEDYKOWANE

PROFESOR ELEONORZE

J E D L I Ń S K I E J

ISBN 978-83-8331-666-6

DOI: 10.18778/8331-666-6.07

W CIENIU „WIEJSKICH KATEDR” SAKRALNA ARCHITEKTURA DREWNIANA Z OBSZARU DIECEZJI SANDOMIERSKIEJ I KIELECKIEJ NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH

STRESZCZENIE

Na początku XIX wieku na obszarze Królestwa Polskiego przeważała architektura drewniana. Dominowała ona również w architekturze sakralnej. Niniejszy artykuł skupia się na analizie wybranych przykładów kościołów rzymskokatolickich z obszaru Diecezji Sandomierskiej i Kieleckiej. Obiekty m.in. z Dzierzgowa, Miedzierzy, Policznej, Olbierzowic, Kielc, Zborówka, pozwalają na zaobserwowanie szerokiego spektrum problemów dosięgających ten typ budownictwa: od prób ochrony, przez przekształcenia niszczące często zabytkową wartość, po całkowite zastąpienie obiektami murowanymi, w których cieniu przyszło mu odchodzić. Dla lepszego zrozumienia niektórych przemian formalnych bryły i rodzajów prowadzonych prac, przytaczane są opisy źródłowe pochodzące z dokumentacji archiwalnej oraz periodyków.

SŁOWA KLUCZOWE: drewniana architektura sakralna, ochrona zabytków, Dzierzgów, Miedzierza, Policzna, Olbierzowice

IN THE SHADOW OF 'VILLAGE CATHEDRALS'. CHURCH WOODEN ARCHITECTURE FROM THE AREA OF SANDOMIERZ AND KIELCE DIOCESES AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES, BASED ON SELECTED EXAMPLES

In the early nineteenth century wooden architecture prevailed in the area of the Kingdom of Poland. It also dominated in sacral architecture. This article focuses on the analysis of selected examples of Roman Catholic churches from the area of Sandomierz and Kielce dioceses. Objects from, inter alia, Dzierzgów, Miedzierza, Policzna, Olbierzowice, Kielce, Zborówek, allow us to observe a wide spectrum of problems affecting this type of building: from attempts to protect it by the transformation, which often deprived it of the historic value, to the complete replacement with brick buildings, in which shadow it had to pass away. To better understand some of the formal transformations of the mass and the types of work carried out, source descriptions from archival documentation and periodicals are cited.

KEYWORDS: wooden sacral architecture, protection of monuments, Dzierzgów, Miedzierza, Policzna, Olbierzowice

Możemy dziś poprzeć stwierdzenie o unikatowym charakterze architektury drewnianej naszego kraju, wnoszącej niezbywalne wartości kulturowe, estetyczne i historyczne do jego krajobrazu kulturowego¹. Budowanie w społeczeństwie tej świadomości rozpoczęło się w XIX wieku. Drewno dominowało w zabudowie miejskiej i wiejskiej jeszcze na początku owego stulecia. Niniejszy artykuł poświęcony jest analizie głównych problemów pojawiających się na przełomie XIX i XX wieku w sakralnej architekturze drewnianej obszaru Diecezji Sandomierskiej i Kieleckiej. Ich złożoność zostanie zademonstrowana na wybranych przykładach. Wiele z omawianych obiektów nie doczekało możliwości ich współczesnej inwentaryzacji lub ich obecny stan po licznych przebudowach odbiega od pierwotnego, zamazując tym samym oryginalny wydźwięk formy. Z powyższych powodów przytaczane są szerokie opisy z inwentarzy kościelnych z początku XIX wieku. Istotnym źródłem informacji o kościołach były materiały związane z prowadzonymi pracami remontowo-budowlanymi, zawarte w dokumentacji Archiwum Diecezji Sandomierskiej, Archiwum Diecezjalnym w Kiel-

¹ *Raport o stanie architektury drewnianej w Polsce*, red. A. Gajc, M. Warchoń, Warszawa 2023, s. 90, <https://ksiegarnia.nid.pl/wp-content/uploads/2023/07/Raport-o-stanie-architektury-drewnianej-w-Polsce.pdf> (dostęp: 5.02.2024).

cach oraz Archiwum Państwowym w Kielcach i Radomiu. Ukazują one proces zarówno od strony duchowieństwa, jak również administracji zaborczej. Licznie pojawiające się w XIX wieku publikacje i artykuły, książki jak i historyków sztuki, przyczyniły się do lepszego zrozumienia ówczesnego podejścia do architektury drewnianej².

Przemiany, jakie na przełomie XIX i XX wieku przechodziła sakralna architektura drewniana w diecezji sandomierskiej i kieleckiej uwarunkowane były w dużej mierze czynnikami społeczno-ekonomicznymi oraz postawą prawno-administracyjną zaborcy wobec całej instytucji Kościoła³. Jak zaznacza Bolesław Kumor, „do roku 1863 na odcinku rozbudowy sieci parafialnej w Królestwie Polskim panował poważny zastój”⁴. Kolejny okres rozwoju przypadł na przełom XIX i XX wieku. Wzrost ten związany był głównie z demografią obszaru, wzmożoną migracją do miast i większych ośrodków przemysłowych. Wielu parafianom zależało na bliskim położeniu kościoła – duże odległości między wsiami a kościołem (sięgające kilkunastu kilometrów) nastręczały wiele problemów z codzienną praktyką wiernych, zwłaszcza w miesiącach zimowych. Wnoszone do biskupów prośby zawierały często postulaty zmiany parafii lub stworzenia nowej w związku ze wzrostem liczby wiernych. Stymulowało to budowę kościołów parafialnych, skromniejszych obiektów filialnych i kaplic (najczęściej drewnianych) w rozwijających się osadach przemysłowych np. na terenach Samsonowa,

² W. Łuszczkiewicz, *Wskazówka do utrzymywania kościołów, cerkwi i przechowywanych tamże zabytków przeszłości*, Kraków 1869; *idem*, *Poradnik dla zajmujących się utrzymywaniem i restauracją kościołów i kościelnych sprzętów*, Kraków 1887; J. Rokoszyński, *Przewodnik po Sandomierzu z dokładnym planem miasta*, Warszawa 1908; A. Bastrzykowski, *Zabytki kościelne budownictwa drewnianego w diecezji sandomierskiej*, Kraków 1930; M. Walicki, *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827–1862)*, Warszawa 1931. Więcej na temat piśmiennictwa duchownych zob. W. Firlej, *Piśmiennictwo księży diecezji kieleckiej i sandomierskiej w XIX wieku*, Kielce 2011. O formach ochrony zabytków na tym terenie zob. D. Rutkowska-Siuda, *Formy i metody ochrony zabytków sakralnych podejmowane przez duchowieństwo w diecezji sandomierskiej i kieleckiej od lat osiemdziesiątych XIX wieku do roku 1939*, [w:] *Inwentaryzacja zabytków w Polsce. Dzieje, metody, osiągnięcia*, red. M.F. Woźniak, Toruń 2021, s. 111–132. Opisy kościołów znajdują się w publikacji A. Adamczyk, *Kościół drewniany w województwie kieleckim*, Kielce 1998.

³ B. Kumor, *Ustrój i organizacja kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980, s. 521–706.

⁴ *Ibidem*, s. 689.

Starachowic, Skarżyska, Ostrowca, Białaczowa, Blizyna, Chlewisk, Końskich (Sielpii), Radomia, Białogonu, Kielc⁵.

Na początku XIX wieku drewniana architektura sakralna występowała na tym obszarze stosunkowo licznie. Większość kościołów pochodziła z XVIII wieku, około 25 obiektów wzniesiono w XIX wieku, w większości kaplic poświęconych św. Janowi Nepomucenowi, św. Rozalii i św. Rochowi (związanym z ochroną przed zalewami i panującą w 1 poł. XIX wieku cholera). 13 z wyżej wymienionych kaplic miał ufundować wokół Kielc, ok. 1865 roku, ks. Józef Ćwikliński⁶, m.in.: w Masłowie, Brzezinkach, Kostomłotach, Dąbrowie, Domaszowicach, Dyminach, Woli Kopcowej, Miedzianej Górze, Mójczy, Niewachłowie, Pośłowicach, Sukowie i Zagórz (obecnie w granicach Kielc). Na rzecz architektury drewnianej przemawiała szybkość budowy i taniość budulca. Wykonawcy prac remontowo-budowlanych mieli o wiele lepiej opanowany warsztat ciesielski niż murarski, co niejednokrotnie pomagało w dobrym utrzymaniu stanu obiektu. Podobnie jak w przypadku budowy świątyń murowanych, proces zatwierdzania prac budowlanych czy remontowych był trudny i czasochłonny, jednak skala koniecznych nakładów finansowych znacząco niższa – co miało szczególne znaczenie w biednych parafiach. Liczne zmiany w obszarze administracji państwowej i kościelnej były dużym utrudnieniem np. w procesie zbierania funduszy na rzecz świątyni⁷. Niejasność prawa i jego skomplikowanie oraz niechęć zaborcy

⁵ *Ibidem*, s. 691, 700. Tabela nr 3 prezentuje sieć parafialną w Królestwie Polskim w 1860 r. – Diecezja Kielecka: 228 parafii, 10 filii, 17 kaplic; Diecezja Sandomierska: 197 parafii, 7 filii, 5 kaplic. Tabela nr 5 prezentuje sieć parafialną w Królestwie Polskim na początku XX w. – Diecezja Kielecka: 232 parafie, 24 filie, 128 kaplic; Diecezja Sandomierska: 205 parafii, 10 filii, 50 kaplic.

⁶ Więcej na temat działalności ks. Ćwiklińskiego w artykule Leszka Dziedzica, *Ksiądz Józef Ćwikliński (1817–1894)*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2017, t. 9, s. 166–172.

⁷ Ukazem z 28 października/9 listopada 1866 r., „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” (dalej: DPKP), t. 66, nr 216, s. 27–47; *Ukaz Najwyższy o nowych zarządach gubernialnych i powiatowych w Królestwie Polskim z 19/31 grudnia 1866 r.*, DPKP, t. 66, nr 219, s. 115–117; *Najwyższej zatwierdzona Ustawa o Zarządzie gubernialnym i powiatowym z 19/31 grudnia 1866 r.*, DPKP, t. 66, nr 219, s. 119–189; *Najwyższej zatwierdzony rozpis podziału gubernij na powiaty z 19/31 grudnia 1866 r.*, DPKP, t. 66, nr 219, s. 189–195; *Ukaz o urzędzeniu Duchowieństwa świeckiego Rzymsko-Katolickiego w Królestwie Polskim z 14/26 grudnia 1865 r.*, DPKP, t. 63, nr 206, s. 369–381, art. 7; *Postanowienie o porządku znoszenia się ze Stolicą Rzymską w sprawach duchownych wyznania rzymsko-katolickiego z 12/24 lipca 1867 r.*, DPKP, t. 67, nr 225, s. 209, art. 1.

do Kościoła przekładały się na długoletnie zmagania wiernych o remonty czy budowę nowego obiektu⁸.

Badania naukowe dotyczące wartości zabytkowej drewnianej architektury sakralnej omawianego obszaru przypadają dopiero na koniec XIX wieku, kiedy to dostrzeżono szybką degradację tego typu zabudowy i jej znaczenie dla historii sztuki narodowej. Gdy tacy badacze jak Stefan Szyller, Jarosław Wojciechowski czy Jan Sas-Zubrzycki analizowali i inwentaryzowali zabytki drewniane, dla wielu obiektów ratunek przychodził za późno.

Przykładem może być Kościół św. Wawrzyńca w Olbierzowicach. Jego wartość została zauważona już w latach 40. XIX wieku przez Kazimierza Stronczyńskiego w prowadzonej inwentaryzacji, co stanowiło wyjątek w badaniach⁹. W XIX wieku budowla była często remontowana, większy remont przeprowadzono w 1859 roku¹⁰, a pod koniec lat 70. wzniesiono na nowo kruchtę od zachodu¹¹. W latach 80. ponownie zaznacza się zły stan obiektu, podkreśla się również, iż jest on niewystarczający na potrzeby rozrastającej się parafii¹². Decyzję o budowie okazalszej, murowanej świątyni podjęto już w 1898 roku. Zawiązał się komitet budowy nowego kościoła za probostwa ks. Albina Chojko. Około 1908 roku zwrócono się o projekt do Stefana Szyllera. Zapewne za jego namową, proboszcz poprosił członków

⁸ Do podstawowych aktów prawnych zaliczymy: *Dekret królewski z 6/18 marca 1817 r.*; *Postanowienie namiestnika królewskiego z 3 stycznia 1818 r.*; *Postanowienie królewskie z 25 grudnia/6 stycznia 1823/1824 r.*; *Uzupełnienie przepisów oznaczających prawa włącznie do stawiania i reperatury Kościołów*; *Postanowienie rządowe z 18/30 czerwca 1835 r.*; *Przepisy dotyczące reperatury kościołów filialnych w krajach znajdujących się dotyczące*; *Ukaz jego Cesarsko-Królewskiej Mości, dotyczący zarządzania budowy i reperatury budowli kościelnych z 8/20 stycznia 1863 r.*; *Instrukcja o budowie, restauracji i reperatury Kościołów i innych zabudowań parafialnych w parafiach Rzymsko-katolickich i Greko-unickich*; *Ukaz z 20 maja/1 czerwca 1863 r.*; *Ukaz najwyższy o kollatorii w parafiach Rzymsko-Katolickich oraz o porządku wybierania Proboszczów Greko-Unickich i zawiadywania własnością Greko-Unickich Cerkwi z 14/26 lipca 1864*; *Ukaz z 17/30 kwietnia 1905 r.*

⁹ K. Stronczyński, *Opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*. Gubernia radomska, t. 2, opr. K. Guttmejer, Warszawa 2010, s. 223.

¹⁰ Archiwum Diecezji Sandomierskiej (dalej: ADS), Akta parafii Olbierzowice, 1859–1883–II, *Protokół Dozoru Kościelnego Parafii Olbierzowice*, 5/17 kwietnia 1859 r., k. 1.

¹¹ *Ibidem*, *Inwentarz Fundi Instructi Kościoła w Olbierzowicach*, 6/28 marca 1884 r., k. 91; *Protokół odbioru*, 3/15 kwietnia 1888 r., k. 86.

¹² *Ibidem*, *Do Dozoru Kościelnego Parafii Olbierzowice do Administratora Parafii Olbierzowice*, 16/28 kwietnia 1882 r., k. 82.

Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości (dalej TOnZP) o wydanie opinii na temat drewnianej świątyni. W 1909 roku dokonano oględzin i inwentaryzacji kościoła¹³. Szyllerowskie rysunki przedstawiały m.in. portal boczny, wykrój okien, belkę tęczową, inskrypcję na dzwonach¹⁴. Stan tej budowli, według sprawozdania, był bardzo zły. Decyzje o jej rozebraniu tłumaczył Szyller na łamach „Przeglądu Technicznego” następująco:

Wobec tak oplakanego stanu budowli, nie może być mowy o odrestaurowaniu i konserwowaniu jej, lub jej przesunięciu, wobec zamierzonej na tym miejscu budowy nowego kościoła; wobec zaś okoliczności, że stary kościół nie posiada żadnych ciekawych architektonicznych szczegółów i jedynie ze względu na materiał, z jakiego został zbudowany, jest interesującym, z konieczności musi on być rozebrany¹⁵.

Drewniany obiekt został rozebrany 25 kwietnia 1910 roku. Już w maju założono fundamenty pod budowę nowego obiektu.

Również kościołowi pw. Wniebowzięcia NMP w Dzierzgowie przyszło w XX wieku odchodzić w cieniu nowej, okazalszej świątyni [il. 1]. Niestety nie doczekał się on rzetelnej inwentaryzacji.

Fragment inwentarza z 1839 roku przedstawia ogólną bryłę kościoła następująco:

We wsi Dzierzgowie i tegoż nazwiska gminie w prywatnym posiadaniu będący jest plebanii kolacji prywatnej, mając Kościół parafialny pod tytułem Wniebowzięcia Matki Boskiej w pośród wsi przy gościńcu prywatnym idącym ku Szczekocinom z jednej a z drugiej ku Jędrzejowa strony stojący. Cały z drzewa rżniętego, podmurowany i naokoło tarcicami obity. Sygnowany na r.[ok] 1752. Wchód wielki od zachodu, do tegoż opatrzony dwoma drzwiami drewnianymi

¹³ J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski*, Radom 1915, s. 112–114. Duchowny prezentuje opis dawnej świątyni, zamieszcza również fotografie jego wnętrza. Pełna fotograficzna dokumentacja TOnZP zachowana w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (dalej: IS PAN), dostępna jest na stronie: <http://www.tonzp.dziedzictwowizualne.pl/szukaj?q=Olbierzowice> (dostęp: 10.06.2017).

¹⁴ IS PAN, sygn. Nr inw, 9318, 9319, 9320, 9321.

¹⁵ Cyt. za: S. Szyller, *Kościół w Olbierzowicach*, „Przegląd Techniczny” 1909, t. 47, nr 46, s. 524. W artykule Szyllera zamieszczone zostały zdjęcia obiektu oraz rysunki detalu wnętrza zachowane w zbiorach IS PAN.

prowadzącymi do kruchty, także drewnianej, tarciami obitej, stojącymi na zawiasach żelaznych bez zamku, które się z kruchty drągami zasuwają. Z tej zaś kruchty drzwi trzecie, którymi się wchodzi do kościoła, także jest przejście bez zamku, tylko na kłódkę zamykane, dodając, iż w[e] wszystkich trojga zasuw żelazne i szkuble do zamykania. Oprócz tego są jeszcze dwa wchody do kościoła pomniejsze, uderz od strony południowej, do którego wchodzi się drzwiami drewnianymi na zawiasach żelaznych sterczącymi na rygiel żelazny zasuwany, przez kruchtę tę wchodząc do kościoła są drzwi wielkie drewniane, sterczące na zawiasach żelaznych z zamkiem francuskim wielkim, [wrzeczędzem?] i szkublem, na kłódkę zamykane. Drugi zaś wchód pomniejszy od strony północnej do zakrystii, tamże dwoje drzwi, pierwsze od cmentarza drewniane na zawiasach, żelaznych, haczykami żelaznymi na szkubel z zakrystii zamykane.

Drugie drzwi na tym samym progu stojące drewniane na zawiasach żelaznych na zamek polski [z] zakrystii zamykane. Z tej samej zakrystii są drzwi do Kościoła także drewniane na zawiasach żelaznych i hakach stojące zamkiem polskim i szkublem i wrzeczędzem dla zamykania onych na kłódkę opatrzone. Tamże Kościół ozdobiony jest kopułą wpośród dachu, nad Kościołem wyprowadzoną, tak zwaną sygnaturką, blachą białą obitą, w której wierzchołku gałka miedziana, a nad nią krzyż żelazny nadpsuty, a w tej znajdzie się dzwonek. Kościół cały pokryty gontem, z wierzchu na gontach kościoła od zachodu wystawiona na szybyrze gwiazda z blachy białej, a z drugiej strony od wchodu na takimże kogut żelazny. Oprócz tego nad kruchtami jest dach w dobrym stanie.

W ścianach tego Kościoła, od południa okien znajdzie się cztery, oprawionych w ołów. Szybek w jednym po pięćdziesiąt cztery sztuk a ze strony północnej dwa, w których także po tyleż szybek w jednym. Ze strony Kościoła okien są pręty żelazne, a oprócz tych u dwóch okien z południa, a dwóch od północy ze strony światła siatki drewniane.

Stan kościoła. Co do ścian dobry i nad całym Kościołem jest podsiębitka z tarcic rżniętych, tak w kruchtach jako i zakrystii, powała jest tylko w kruchtach i nad zakrystią cały biało malowany, filary siwe a u dołu czarne. Posadzka częścią z cegły, częścią kamienna, potrzebująca znacznej reperacji. Prócz tego, że po spisaniu podawczego w roku 1822 Inwentarza był Kościół restaurowany zewnątrz i wewnątrz¹⁶.

¹⁶ Archiwum Diecezjalne w Kielcach (dalej: ADK), Akta Konsystorskie parafii Dzierżów sygn. PD-10/1, *Inwentarz Fundi Instructi Kościoła, Plebanii i Parafii Dzierżów w trakcie oddawcy Administracji X. Felixowi Lasockiemu w roku 1839 sporządzony*, k. 11v–12r.

Inwentarz z 1852 roku wspomina o pogarszającym się stanie dachu, który wymagał szybkiej naprawy, podobnie jak posadzki. Proboszcz wraz z kolatorem wnieśli do rządu prośbę o możliwość zbierania dobrowolnych składek na powyższe naprawy¹⁷. Doraźne remonty nie rozwiązywały jednak problemu. W latach 80. XIX wieku wystrzelił się problem ciasnoty w kościele, widoczny w szczególności podczas świąt i odpustów związanych z cudownym wizerunkiem Matki Boskiej, przywiezionym z bitwy pod Beresteczkiem w 1651 roku przez Jana Stanisława Myszkowskiego¹⁸. Intensywny wzrost ludności na tym obszarze stymulował tworzenie się nowych parafii, ale zachęcał również do zmiany istniejącego podziału ich granic. Odłączenie wsi Chycza od parafii dzierzgowskiej, sugerowane w 1887 roku, zagrażało planom budowy nowego obiektu. Zmniejszenie liczby wiernych należących do parafii przekładało się na obniżoną liczbę składek na budowę, o czym informowali władze diecezjalne zatroskani parafianie¹⁹. Dozór kościelny i parafianie podzieleni byli również jeśli chodzi o opinie – ten pierwszy chciał kościół remontować. Kolator i jednocześnie prezes Dozoru Kościelnego uważał, że „odpowiednio poprawiony i odświeżony wiek stać może [...], jest to kościół modrzewiowy z cechą starożytności i pięknych form i rozmiarów, piękniejszy od wielu murowanych w ostatnich czasach stawianych”²⁰. Parafianie upierali się przy kosztowniejszym rozwiązaniu – budowie nowego, murowanego obiektu²¹. Ówczesny duszpasterz, ks. Stanisław Kamiński, popierał ich wniosek, gdyż jak sam uważał, obecny kościół „ze względu na architekturę najmniej na siebie zwraca uwagi”²². Kamiński opisywał szczegółowo postępującą degra-

¹⁷ *Ibidem*, *Inwentarz Fundi Instructi Plebanii Dzierzgow w Powiecie Kieleckim Gubernii Radomskiej Dekanacie Dzierzgowskim Diecezji Kielecko-Krakowskiej położonej w roku 1852 na osobę Xiędza Józefa Gawrońskiego Teraźniejszego plebana sporządzony*, k. 230 (4r).

¹⁸ A. Fridrich, *Historie cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*, t. 3, *Obejmujący obrazy archidiecezyi warszawskiej, dyecezyi płockiej, włocławskiej, kieleckiej, sandomierskiej, lubelskiej i sejneńskiej*, Kraków 1908, s. 271–275.

¹⁹ ADK, Akta Konsystorskie parafii Dzierzgow sygn. PD-10/1, *Do Jaśnie Wielmożnego Pasterza Dyecezyi Kieleckiej Włoszanie Parafii Dzierzgowskiej*, 6 marca 1887 r., k. 337.

²⁰ *Ibidem*, *Do Jaśnie Wielmożnego księdza Biskupa Diecezji Kieleckiej Prezes Dozoru Kościelnego*, 6 listopada 1888 r., k. 358r.

²¹ *Ibidem*, *Do Prześwietnego Konsystorza Diecezji Kieleckiej Administrator Parafii Dzierzgow 7 listopada 1888 r.*, k. 347.

²² ADK, Akta Konsystorskie, *Opis kościołów dekanatu włoszczowskiego*, sygn. OD-8/9, *Opis kościoła parafialnego w Dzierzgowie*, 15 października 1884 r., s. 36.

dadcję budynku. Obiekt zapadał się od strony południowej. Niestabilność fundamentów wynikała z grobów rozciągających się pod całym kościołem. Jak zauważył duchowny, taka naprawa wymagała znacznych kosztów, ale przede wszystkim odpowiedniego budowniczego, potrafiącego poprowadzić prace budowlane. W guberni brakowało budowniczych, w szczególności tych wykwalifikowanych²³.

Już na początku lat 90. XIX wieku, na placu obok kościoła drewnianego, zaczęto budowę murowanej, neostylowej (łączącej elementy czerpane z romanizmu i gotyku) świątyni, według projektu Franciszka Ksawerego Kowalskiego²⁴ (podobnego do planów kościoła w Bolesławiu), która była wykańczana do I wojny światowej [il. 2–3]. Drewniany obiekt istniał jeszcze w 1912 roku²⁵.

Inaczej postąpiono z drewnianym kościołem MB Częstochowskiej (pierwotnie pw. św. Stanisława i Anny) w Miedzierzy [il. 4]. Powstał w 1621 roku, z fundacji Stanisława Przerębskiego (Przerembskiego)²⁶. Liczne darowizny na kościół w latach 40. oraz 80., składane przez robotników zatrudnionych przy wielkim piecu w Kawęczynie, górników a także właścicieli kopalni, „maskowały” problem braku przestrzeni²⁷. Doceniano wartość estetyczną świątyni, pisano o niej: „budynek orjentowany, w węgiel, na planie gotyckim, o charakterze malowniczym, rozległym i poważnym”²⁸. Jej wygląd znany jest dzięki zachowanym fotografiom oraz opisom autorstwa księży Aleksandra Bastrzykowskiego i Jana Wiśniewskiego. U progu nowego stulecia drewniany kościół, przestarzały w odczuciu ówczesnych użytkowników, był za szczupły jak na potrzeby wiernych. Parafia w 2 poł. XIX wieku liczyła ponad 6000 osób. W 1904 roku ks. Jan Kwiecień, w porozumieniu z wiernymi i dziedzicem Felicjanem Jankowskim, postanowił wznieść nowy, murowany obiekt sakralny. W tym samym roku poproszono o wykonanie

²³ ADK, Akta Konsystorskie parafii Dzierzgów, sygn. PD-10/1, *Do Prześwietnego Konsystorza Diecezji Kieleckiej Administrator Parafii Dzierzgów*, 9 grudnia 1888 r., k. 360–364.

²⁴ ADK, Projekt kościoła parafialnego w Dzierzgowie, sygn. M-48.

²⁵ ADK, Akta Konsystorskie parafii Dzierzgów, sygn. PD-10/1, Protokół 9/22 stycznia 1912 r., k. 415r.

²⁶ ADS, Akta parafii Miedzierza, 1859–1991–III, *Inwentarz z 1867 r.*, b.n.

²⁷ J. Wiśniewski, *Dekanat konecki*, Radom 1913, s. 153 i nn.

²⁸ Cyt. za: A. Bastrzykowski, *Zabytki kościelne...*, s. 248.

projektu architekta Jarosława Wojciechowskiego. Drewniany kościół do 1957 roku sąsiadował z obiektem murowanym, później przeniesiono go do Radkowic²⁹.

„Wiejskie katedry” wyrastające intensywnie na przełomie XIX i XX wieku stanowiły w większości przypadków wyrok dla swoich małych, drewnianych poprzedników. Nowe, okazałe, neostylowe obiekty były nie tylko zgodne z potrzebami wiernych, którzy nie chcieli tłoczyć się w ciasnych drewnianych kościółkach, ale również konsekwencją nieuniknionego postępu – zastępowania starych form nowymi, słabego budulca mocnym. Wyrażały one w dużej mierze też aspirację parafii, ukazywały jej kondycję i siłę jako wspólnoty wiernych/Polaków. Przykład kościoła w Policznej stanowi takie exemplum. W XV wieku notowana jest w Policznej pierwsza kaplica drewniana pw. św. Anny i św. Stanisława. Parafię utworzono w 1531 roku³⁰. Drugi z kolei kościół, z drewna sosnowego „na podmurowaniu [...] w formie podłużnej z prezbiterium”³¹, „mający długości łokci 33, szerokości łokci 18”³², pw. św. Jana Nepomucena i św. Antoniego Padewskiego wystawiony został kosztem Ewy z Szaniawskich Suchodolskiej ok. 1740 roku. Jak podaje inwentarz z 1818 roku, kościół po restauracji w 1812 roku „w dobrym jest stanie”³³ i spełnia wszystkie potrzeby małej parafii. Inwentarz z 1823 roku podaje następujący opis kościoła:

²⁹ Aktualne zdjęcia na stronie: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/radkowice-kosciol-par-pw-matki-boskiej-czestochowskiej> (dostęp: 5.02.2024).

³⁰ ADS, Akta parafii Policzna, 1810–1843–I, *Spis Stanu Kościoła i Budowli Plebańskich we wsi Policzny Exystujących Stosownie do zalecenia Wgo Imię Xiędza Dziekana Dekanatu Zwoleńskiego w Dniu 1 Października 1818 r. N859 podanego sporządzany*, b.n. Poświęcenie kościoła odbyło się 26 czerwca 1531 r., fundatorem był Jerzy Białoczewski.

³¹ *Ibidem*, *Spis Stanu Kościoła i Budowli Plebańskich we wsi Policzny Exystujących Stosownie do zalecenia Wgo Imię Xiędza Dziekana Dekanatu Zwoleńskiego w Dniu 1 Października 1818 r. N859 podanego sporządzany*, b.n. Za fundatorkę podaje Ewę Liśniewską. Parafia liczyła w 1818 r. 970 wiernych i wg *Spisu*. „Budowla Kościelna z długości i objętości swojej nie tylko dostateczna jest i wygodna”.

³² ADS, Akta parafii Policzna, 1846–1983–II, *Spis funduszków Kościoła Parafialnego w wsi Policzny 23 października 1819 r.*, b.n. Liczba wiernych w parafii zmniejszyła się do 869 osób.

³³ ADS, Akta parafii Policzna, 1810–1843–I, *Spis Stanu Kościoła i Budowli Plebańskich we wsi Policzny Exystujących Stosownie do zalecenia Wgo Imię Xiędza Dziekana Dekanatu Zwoleńskiego w Dniu 1 Października 1818 r. N859 podanego sporządzany*, b.n.

Pod tytułem św. Anny i św. Stanisława wystawiony z drzewa, gontem pokryty, jak Kościół sam w ścianach jak i dach na nim przez starość nadwyreżone, [...] na wierzchu tego kościoła jest wieżyczka mała, drewniana, w której jest dzwonek nazywający się sygnaturka. Na tej wieżyczce jest krzyż żelazny. I ten kościół lubo już cokolwiek naprawiony kosztem J.W. kolatora, jeszcze za tegoż nakładem ma być naokoło tarcicami obity. W tym kościele jest okien sześć mających szyby sześciokątne w ołtarzu oprawne, na lewej ręce Wielkiego Ołtarza jest zakrystia, także drewniana mająca jedno okno podobne do kościelnych, czterema prętami żelaznymi obwarowane. Do tej zakrystii są drzwi pojedyncze, z trzema zawiasami i tyleż hakami, zamkiem wrzeciędzem [...]. Wewnątrz też jest szafa z czterema szufladami, w których są kotwa żelazne do wyciągania.

Przy wyjściu pryncypialnym do Kościoła znajdzie się przysionek drewniany, nowo przez J.W. kolatora postawiony, z którego jest wejście do Kościoła podwójnymi drzwiami, z sześcioma zawiasami, hakami zaopatrzone. Te drzwi z Kościoła zasuwiają się drągiem drewnianym przez dwie kony żelazne. Drugie drzwi są do Kościoła z boku [...] na trzech hakach tyłuż zawiasach z wrzeciędzem zamkiem i antabą żelaznemi. Powiment tego Kościoła jest częścią z kamienia ciosowego, częścią z cegły. Pod tym powimentem są dwa groby, drewnianymi grobowcami przykryte³⁴.

Doniesienia mówiące o złym stanie budowli kościelnej pochodzą z 1849 roku: „zaczynając od Kościoła wszystkie budynki upadkiem grożą i jeżeli w krótkim czasie odrestaurowane nie będą, w kościele może być wypadek nieszczęśliwy zabicia ludzi przez odpadnięcie bardzo słabej podścielki a nawet całego sufitu”³⁵ W zachowanej korespondencji z ADwS ujawnia się konflikt między duchownym a dziedzicem Policznej, Małachiaszem Boguckim, który nie chce partycypować w restauracji kościoła³⁶. Spór ustaje dopiero po przybyciu nowego proboszcza ks. Antoniego Ambrożka. Nowy proboszcz okazał się dobrym i zaradnym administratorem parafii, szybko podjął się

³⁴ ADS, Akta parafii Policzna, 1846–1983–II, *Inwentarz Kościoła Polickiego 20 Listopada 1823 r.*, b.n. Ksiądz poinformował kolatora, że jeżeli nie podejmie kroków zmierzających do naprawy kościoła, będzie on zamknięty, a parafia przeniesiona.

³⁵ *Ibidem*, *List do Prześwietnego Konsystorza Jeneralnego Dziecezji Sandomierskiej N729, 5 czerwca 1849 r.*, b.n.

³⁶ J. Wiśniewski, *Dekanat kozienicki*, Radom 1913, s. 101–104.

remontu kościoła³⁷. Przy dużym wkładzie pracy i środków finansowych parafian oraz dziedzica, kościół był restaurowany w latach 1861–1862³⁸. Tak o poczynionych pracach donoszono w 1879 roku:

Kościół chociaż drewniany i stary, ale w bardzo dobrym stanie utrzymany. Przed przybyciem ks. Ambrożka do Policznej t.j. przed rokiem 1856, Kościół ten chylił się już do upadku. Był bez podłogi, w którym gdzieniegdzie tylko szczątki wytartej znajdowały się cegły, świadcząc z dawnej takiej posadzce. Więcej teraz tumanu kurzu same z siebie i pozostałych części ziemi nie przykrytej dając przy każdym klękaniu i podnoszeniu się ludu w Kościele jak wygodny i pogodności dla parafian, tę to więc cegłą terażniejszy proboszcz ks. Ambrożek zastąpił obecnie w 1861 roku dobra i trwałą z desek dwucalowych podłogą. Ściany kościoła popaczone i powyginane na wszystkie strony skutkiem pognicia przyciesi, silnymi balami na zewnątrz i wewnątrz ściągniętymi śrubami wyprostował. Przejście nowe podciągnął. Osłabiony sufit również przez przyśrubowanie go za pomocą bali do belek wyprostował i wzmocnił. Pułap nad podsiębitką zupełnie nowy z desek na feder złożył. Dach dubeltowym gontem pobił. A tym sposobem całą budowę, chyłącego się już do upadku Kościoła wzmocnił i znakomicie utrwalił, czym wszystkim wiele zachęcił parafian swoich do ofiar dobrowolnych na inne jeszcze potrzeby i ozdoby Kościoła. Zaraz też potem cały Kościół nazewnątrz oszalał tarcicami. Zakrystię nową przystawił, dawniejszą zbyt szczupłą, z drugiej strony prezbiterium na skarbiec przeznaczając. Przed wielkim ołtarzem dał posadzkę z ciosowego kamienia. Gradusy nowe do wszystkich ołtarzy. Ołtarze zupełnie odrestaurował i olejno na położony kolor odmalował. [...] W Kościele wcale nie było chóru muzycznego ani organu,

³⁷ ADS, Wizytacje dziekańskie 1858, *Akta wizyty Kościoła Parafialnego w Policzny, 4 czerwca 1858*, k. 383. Kościół potrzebował licznych napraw, które wymieniał wizytator następująco: „zewnątrz potrzebuje reparacji, obicia deskami a przynajmniej z jednej strony od strony południowej która jest spróchniała i w bardzo złym stanie, wewnątrz potrzebuje cały kościół sufitu, reparacji chóru”.

³⁸ *Rocznik Diecezji Radomskiej*, red. M. Fituch, P. Stefański, Radom 2007, s. 101; ADwS, Akta parafii Policzna, 1846–1983–II, *Protokół Wizyty Dziekańskiej 16 października 1879 r.*, b.n. Protokół dokładnie wskazuje szereg napraw przy kościele parafialnym w Policznej poczynionych przez ks. A. Ambrożka. Podkreśla się również duży wkład finansowy parafian w remont świątyni. Donosi o podjętej w roku 1889 r. budowie nowego kościoła, jak również potwierdza datę 1861–1862 restauracji z dobrowolnych składek parafian starego obiektu. *Ibidem*, *Protokół oddania inwentarza fundi instructi 12 sierpnia 1890 r.*, b.n.

ks. Ambrożek nowy zbudował [...]. Koło kościoła nie było żadnego ogrodzenia więc ks. Ambrożek zupełnie nowe ze sztachet w dębowe słupy zaprowadził³⁹.

Po zakupie w 1884 roku dóbr Policzna przez hr. Marię z Tyzenhauzów Przeździecką dla swojego wnuka Stefana Przeździeckiego, powstała idea wybudowania nowego okazałego kościoła⁴⁰. Obiekt stanął na gruncie ofiarowanym przez dziedziczkę, niedaleko nowo wybudowanego przez nią pałacu⁴¹. Oba budynki zostały usytuowane na jednej osi. Jak wynika z korespondencji, hr. Przeździecki nie chciał się zgodzić na wybudowanie plebanii w miejscu sugerowanym przez duchownych, gdyż zniekształcałaby ona oś widokową powstałą między fundacjami rodowymi. „Hr Przeździecki tylko wybraną przez siebie miejscowość na postawienie plebanii przeznacza, utrzymuje on bowiem że [...] Od strony wschodniej zasłoni kościół i perspektywę z pałacu”⁴². Wpisywał się tym samym w dawną szlachecką tradycję fundacji założeń urbanistycznych w dobrach rodowych. Nowy kościół pw. św. Stefana, Antoniego Padewskiego i Jana Nepomucena w Policznej powstał w latach 1889–1894 [il. 5]. Projektantem i kierownikiem prac przy obiekcie był Georg (Jerzy) Werner. Kościołem zainteresowała się prasa, już w 1894 roku donosiła o nim „Gazeta Radomska”⁴³.

³⁹ ADS, Akta parafii Policzna, 1846–1983–II, Protokół Wizyty Dziekańskiej, 16 października 1879 r., b.n.

⁴⁰ L.D., *Maria z Tyzenhauzów hr. Aleksandrowa Przeździecka*, „Czas” 1890, nr 138, s. 1; L.D., *Maria z Tyzenhauzów hr. Aleksandrowa Przeździecka*, „Czas” 1890, nr 139, s. 1. Zob. też *Z okolicy, Z kozienickiego*, „Gazeta Radomska” 1888, nr 89, s. 3: „[...] hrabina Przeździecka, obecna właścicielka Policzny, ma zamiar wznieść we włości swojej świątynię wspaniałą”.

⁴¹ ADS, Akta parafii Policzna, 1846–1983–II, *List do Prześwietnego Kosystorza Jeneralnego Dzecezyi Sandomierskiej z 31 marca 1892 r. N599*, b.n.: „Kościół nowy powstaje na gruncie dworu Policzna w odległości prawie ćwierć wiorsty od starego Kościoła. Przy nowym Kościele w roku bieżącym ma się rozpocząć budowa nowej plebanii dla miejscowego proboszcza”. *Ibidem*, *Plan Miejscowości wsi Policzna, z wykazaniem nowo budującego się Kościoła i gruntów włościańskich, projektowanych do zamianyz plebańskimi, – i, utworzenie nowej drogi, – od nowego kościoła na cmentarz grzebalny*, b.n.

⁴² *Ibidem*, *Do Jeneralnego Prześwietnego Kosystorza Sandomierskiej Diecezji proboszcz parafii Sieciechów Rapport N662*, b.n.

⁴³ *Z okolicy, Z kozienickiego...*, s. 3.

Wiele świątyń drewnianych przestawało istnieć w wyniku pożarów. Kościół pw. Marii Magdaleny w Koszycach jest przykładem obiektu zakupionego przez parafian po pożarze w 1790 roku. Z dobrowolnych składek nabyli oni drewnianą świątynię ze wsi Rudka. Obiekt przewieziono, złożono na nowo, dostawiając go do istniejącej drewnianej dzwonnicy. Kościół był jednonawowy z wąskim prezbiterium z obszerną kruchtą i zakrystią. W trakcie pożaru miasta w 1880 roku uległ zniszczeniu. Mieszkańcy zdecydowali się odbudować świątynię w trwalszym materiale. W 1881 roku wystawiono kościół murowany według projektu Władysława Pietrzykowskiego⁴⁴.

Kościół drewniane uległy również daleko idącym przebudowom. Znaczco łatwiejsze było pozyskanie zgody od zaborcy na rozbudowę istniejącej świątyni niż wystawienie nowej. Do jednych z najstarszych zabytków architektury drewnianej na omawianym obszarze należy kościół św. Idziego w Zborówku [il. 6]. W pismach XIX i XX wieku, jak i w dokumentach kościelnych⁴⁵ powielano pochodzącą z wizytacji Franciszka Lochmana z 1699 roku informację określającą jako fundatora kościoła Władysława Hermana i podającą datę erekcji na 1085 rok⁴⁶. Kościół w niezmienionej od 1459 roku formie dotrwał do 2 poł. XIX wieku. Był kilkakrotnie remontowany w 1 poł. XIX wieku. W APWk znajdują się dwa plany kościoła w Zborówku. Pierwszy, schematyczny znajduje się w dokumentacji Dyrekcji Ubezpieczeń i pochodzi z 1845 roku⁴⁷. Drugi to plan z 1869 roku⁴⁸, który mógł zostać sporządzony na potrzeby remontu przeprowadzonego przez księdza Waleriana Bienieckiego, odnawiającego kościół w 1878 roku⁴⁹. Po tych pracach, jak podkreślał

⁴⁴ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Rząd Gubernialny Radomski, Wydział Administracji, sygn. 5889; A. Adamczyk, *Kościół drewniane w województwie kieleckim*, Kielce 1998, s. 225–226.

⁴⁵ ADK, Akta Konsystorskie parafii Zborówek, 1797–1937, sygn. PZ-4/1, *Инвентарная опись костельнаго имущества прихода Зборувець 1902 г.*, k. 144 r.

⁴⁶ Tę samą informację podaje również J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pińczowskiem, skalbmierskiem i wiślickiem*, Marjówka 1927, s. 326. Podobne przypuszczenia związane z fundacją kościoła w Zborówku podają S. Pytko, J. Banasik, *Władysław Herman fundatorem kościoła na ziemi pacanowskiej*, „Notatki Płockie” 1999, t. 44, nr 4 (181), s. 6; S. Pytko, *Kościół w Zborówku – parafia świętych Idziego i Mikołaja*, Kraków–Radom 1999, s. 72.

⁴⁷ APK, Dyrekcja Ubezpieczeń, zespół 17, sygn. 1601, Zborówek, *Wykaz ubezpieczenia wsi Zborówek w Gubernii Radomskiej, Plan odręczny budowli, 1845 r.*, s. 66.

⁴⁸ APK, Rząd Gubernialny Kielecki, zespół 31, sygn. 17676, *Plan kościoła w Zborówku, 1869 r.*, k. 1.

⁴⁹ ADK, sygn. OD-5/34, *Protokół Wizyty Dekanatu Stopnickiego w r. 1880*, k. 415 (10).

„Przegląd Katolicki”, starożytny obiekt „świeci sukienką odnowy”⁵⁰. Na początku XX wieku plany powiększenia świątyni zlecono budowniczemu kieleckiemu, Stanisławowi Szpakowskiemu. Pierwotny plan zakładał całkowite zniszczenie drewnianego zabytku, na którego miejscu miał stanąć nowy, murowany obiekt. W wyniku złej sytuacji materialnej parafii, w 1908 roku podjęto decyzję o pozostawieniu części starego kościoła, pełniącego od tego momentu funkcję prezbiterium. W konsekwencji prowadzonych prac zlikwidowano elewację zachodnią wraz z kruchtami od zachodu i południa. W 1913 roku Julian Lisiecki członek TOnZP przedstawiał kościół następująco:

Kościół jest orientowany dług. 16 szer. 7,5 kiedyś przedstawiał się inaczej, niż go zastała delegacja. Ma on już frontową ścianę zburzoną razem z kruchtą, której odrzwia dębowe z bali jak w kamieniu obrabiane leżą na zboczu góry, i mają być użyte na altanę dla księdza. Drzwi wejściowych nie znaleźliśmy. W zamian ściany frontowej widnieje nowy ceglany, romański kościół, a stary służy mu za prezbiterium. Sytuacyjny plan wskazuje położenie starego kościółka, przy czym odstęp od zbocza góry są minimalne, a plac przed frontem jest znaczny. Z zewnątrz zestawienie tych 2 kościołów jest gorsze niż zewnątrz. Wnętrze kościółka na tle surowych bezdusznych ścian nowych jest bardzo miłą niespodzianką. Ściany obito wewnątrz deskami i zasłonięto polichromie widoczne w 2 miejscach, w formie ornamentacji roślinnej/ Przekrój kościoła identyczny jest z przekrojem kościoła w Raławicach i Gidlach⁵¹.

Nieliczne z drewnianych świątyń przetrwały do naszych czasów – chociaż na przestrzeni XIX wieku ich stan nie przedstawiał się pozytywnie, to wytrwałość wiernych, ich przywiązanie do danego obiektu pozwoliły na jego ochronę. Kościół filialny pw. św. Stanisława w Chotelku jest jedynym zachowanym do dnia dzisiejszego przykładem kościoła drewnianego z XVI wieku z obszaru diecezji kieleckiej⁵² [il. 7]. Inwentarz z 1823 roku opisuje kościół następująco:

⁵⁰ A.K., *Z dekanatu sandomierskiego*, „Przegląd Katolicki” 1881, R. 19, nr 27, s. 446.

⁵¹ IS PAN, Teczki TOnZP, sygn. 248, Zborówek, gub. kielecka, pow. stopnicki, *Julian Lisiecki*, s. 1–2. W teczce znajdują się dwa dokumenty: jeden z opisem obiektu – z rysunkiem sytuacyjnym pobieżnym, nr inw. 9151a, drugi posiada dwie kartki ze spisnymi inskrypcjami z dzwonów. W zbiorach fotograficznych TOnZP znajduje się ok. 20 zdjęć tego obiektu z początku XX w. Por. <http://www.tonzp.dziedzictwowizualne.pl> (dostęp: 12.05.2017).

⁵² Szerszy opis i aktualne zdjęcia znajdują się na stronie <https://zabytek.pl/pl/obiekty/chotelek-kosciol-fil-pw-sw-stanislaw-biskupa> (dostęp: 5.02.2024).

Z drzewa modrzewiowego zbudowany przez fundatorów J.W. Wita Biskupa Płockiego w r.[oku] 1440, teraz gontami obity, konsekrowany przez J.W. Ks. Dominika Małachowskiego Biskupa Lacedońskiego, Sufragana Krak:[owskiego] w r.[oku] 1541. Pobity dachem potrzebującym znacznej reperacji, w którego środku wieża mała, zdezelowana, i w tej podłoga w Kościółku kamienna. Wchód do przysionka z drzwiami drewnianymi na zawiasach z wrzeciędzem i szkublem w których braknie hak żaden bez zamknięcia. Cały ten przysionek drewniany, gontami pobity, potrzebuje znacznej reperacji w dachu. W przysionku kropielnica kamienna. Wchodząc do kościoła drzwi drewniane na trzech zawiasach i hakach z wrzeciędzem i szkublem do zamykania na kłódkę. W tym Kościółku jest ołtarzyk z obrazem św. Stanisława Biskupa Krakow:[skiego] i męczennika. Obraz sam na płótnie malowany, na którym obrazek św. Tekli. Drugi ołtarz na boku gdzie w miejscu mensy [szafa?] z czterema szufladami na aparaty kościelne. W tym ołtarzu obraz P.[ana] Jezusa na płótnie olejno malowany, na tym obrazie dwa serca mosiężne. Przy ołtarzu św. Stanisława ambona mała drewniana, chór drewniany, mały bez pozytywu.

Zakrystia

Tej nie masz, na mensie tylko drewnianej za ołtarzem św. Stanisława jest miejsce służące do ubierania się kapłana. W całym na koniec kościele jest okien 4, z których jedno w ołów opravione⁵³

„Tygodnik Ilustrowany” w 1881 roku opisywał, że „Kościół w Chotelku stosunkowo nieznacznym nakładem możnaby jeszcze podtrzymać, ku wygodzie miejscowych mieszkańców i dla zachowania od zagłady rzadkiego dziś zabytku dawnego budownictwa drzewnego. Brak tylko potem inicjatywy i dobrej woli”⁵⁴. Dwa lata później podjęto się remontu obiektu. Kolejne prace prowadzone były przy nim już w XX i XXI wieku⁵⁵.

W 2 poł. XIX wieku w mniejszych miejscowościach i osadach przemysłowych stawiano drewniane kaplice. Takim przykładem może być kaplica na Dąbrowie w Kielcach [il. 8]. Podobnie, jak obiekty w Zagórze (powiększony

⁵³ ADK, Akta konsystorskie parafii Chotel Zielony, sygn. PC-10/1a, b, *Inwentarz Fundi Instructi kościoła i prebendy w Chotlu Zielonym*, 18 czerwca 1823 r., k. 163r.

⁵⁴ *Kościółek prebendalny*, „Tygodnik Ilustrowany” 1881, nr 90, s. 48.

⁵⁵ Kościół filialny pw. św. Stanisława, opr. Nina Glińska, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/chotelek-koosciol-fil-pw-sw-stanislaw-biskupa> (dostęp: 3.02.2024). Na stronie znajdują się również zdjęcia obiektu.

w latach 80. XX wieku) i Woli Kopcowej, powstała z fundacji, a bardziej z inicjatywy ks. Ćwiklińskiego⁵⁶. Wzniesiona została w konstrukcji zrębowej, jest orientowana, jednonawowa. Przy prezbiterium, od południa, znajduje się kwadratowa zakrystia, od zachodu zaś prostokątna kruchta. Z zewnątrz ściany szalowane są pionowo deską. Sygnaturkę z cebulastym hełmem pokryto blachą. W latach 80. XX wieku obok kaplicy wybudowano murowany kościół NMP Matki Kościoła i od tego czasu drewniany obiekt jest rzadko używany⁵⁷.

Przytoczone powyżej przykłady pokazują zróżnicowane problemy dotyczące drewnianej architektury sakralnej na przełomie XIX i XX wieku. Stosunkowo duża grupa obiektów przetrwała do naszych czasów, co wynika głównie z pełnionej przez nie funkcji. Największym zagrożeniem dla świątyń w XIX wieku była budowa większych, murowanych obiektów, wymuszona wzrostem liczby wiernych. Powszechne lekceważenie, czy raczej ujmowanie wartości estetycznych drewnianym kościołom zaczęło ustępować dopiero pod koniec XIX wieku, ale w wielu przypadkach było już za późno na ich ochronę. Ze względu na status sakralny obiektów, decyzja o ich zburzeniu potrzebowała jednak pewnego uzasadnienia. Czasem jej brak lub poczucie, że świętości nie należy niszczyć powodował, że pozostawiano obiekty, którym w XX wieku udało się doczekać ochrony.

⁵⁶ „Przy tem oświadczyć widzę potrzebę, że w początkach mego kapłaństwa i później, zanim zacząłem się zajmować restauracją kościoła, cmentarzy i ich uporządkowaniem oraz budowaniem kaplic po wsiach, jakich za mnie stanęło 13 nowych, a w budowaniu których miałem na celu i pożytek duchowny ludu prostego [...]. Ks. J. Ćwikliński *„Sprawozdanie z moich zajęć i czynności, które spełniałem z całym poświęceniem, obok obowiązków parafialnych, dla dobra i ozdoby kościołów oraz kaplic po wsiach nowo zbudowanych”*, oprac. K. Myśliński, „Studia Muzealno-Historyczne” 2017, t. 9, s. 165.

⁵⁷ A. Adamczyk, *Kościół drewniane...*, s. 82.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Diecezjalne w Kielcach

Akta konsystorskie, Opis kościołów dekanatu włoszczowskiego, sygn. OD-8/9.

Akta konsystorskie parafii Chotel Zielony, sygn. PC-10/1a, b.

Akta konsystorskie parafii Dzierzgów, sygn. PD-10/1.

Akta konsystorskie parafii Zborówek, 1797–1937, sygn. PZ-4/1.

Opis kościołów, sygn. OD-5/34.

Projekt kościoła parafialnego w Dzierzgowie, sygn. M-48.

Archiwum Diecezji Sandomierskiej

Akta parafii Olbierzowice, 1859–1983–II.

Akta parafii Policzna, 1810–1843–I.

Akta parafii Policzna, 1846–1983–II.

Wizytacje dziekańskie 1858.

Archiwum Państwowe w Kielcach

Dyrekcja Ubezpieczeń, zespół 17, sygn. 1601.

Rząd Gubernialny Kielecki, zespół 31, sygn. 17676.

Rząd Gubernialny Radomski, Wydział Administracji, sygn. 5889.

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

sygn. nr inw. 9318, 9319, 9320, 9321.

Teczki TOnZP, sygn. 248, Zborówek.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I OPRACOWANIA

A.K., *Z dekanatu sandomierskiego*, „Przegląd Katolicki” 1881, R. 19, nr 27, s. 446.

Adamczyk Anna, *Kościoty drewniane w województwie kieleckim*, Kielce 1998.

Bastrzykowski Aleksander, *Zabytki kościelne budownictwa drewnianego w diecezji sandomierskiej*, Kraków 1930.

Ćwikliński Józef, Ks., „Sprawozdanie z moich zajęć i czynności, które spełniałem z całym poświęceniem, obok obowiązków parafialnych, dla dobra i ozdoby kościo-

- tów oraz kaplic po wsiach nowo zbudowanych”, oprac. K. Myśliński, „Studia Muzealno-Historyczne” 2017, t. 9, s. 157–165.
- Dziedzic Leszek, *Ksiądz Józef Ćwikliński (1817–1894)*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2017, t. 9, s. 166–172.
- Fridrich Alojzy, *Historye cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*, t. 3, *Obejmujący obrazy archidiecezyi warszawskiej, dyecezyi płockiej, włocławskiej, kieleckiej, sandomierskiej, lubelskiej i sejneńskiej*, Kraków 1908.
- Kościółek prebendalny, „Tygodnik Ilustrowany” 1881, nr 90, s. 48.
- Kumor Bolesław, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980.
- L.D., *Maria z Tyzenhauzów hr. Aleksandrowa Przeździecka*, „Czas” 1890, nr 138, s. 1.
- L.D., *Maria z Tyzenhauzów hr. Aleksandrowa Przeździecka*, „Czas” 1890, nr 139, s. 1.
- Łuszczkiewicz Władysław, *Poradnik dla zajmujących się utrzymywaniem i restauracją kościołów i kościelnych sprzętów*, Kraków 1887.
- Łuszczkiewicz Władysław, *Wskazówka do utrzymywania kościołów, cerkwi i przechowanych tamże zabytków przeszłości*, Kraków 1869.
- Pytko Stanisław, *Kościół w Zborówku – parafia świętych Idziego i Mikołaja*, Kraków–Radom 1999.
- Raport o stanie architektury drewnianej w Polsce*, red. A. Gajc, M. Warchoń, Warszawa 2023, <https://ksiegarnia.nid.pl/wp-content/uploads/2023/07/Raport-o-stanie-architektury-drewnianej-w-Polsce.pdf> (dostęp: 5.02.2024).
- Rokoszyński Józef, *Przewodnik po Sandomierzu z dokładnym planem miasta*, Warszawa 1908.
- Rutkowska-Siuda Daria, *Formy i metody ochrony zabytków sakralnych podejmowane przez duchowieństwo w diecezji sandomierskiej i kieleckiej od lat osiemdziesiątych XIX wieku do roku 1939*, [w:] *Inwentaryzacja zabytków w Polsce. Dzieje, metody, osiągnięcia*, red. M.F. Woźniak, Toruń 2021, s. 111–132.
- Stronczyński Kazimierz, *Opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855) Gubernia radomska*, t. 2, opr. K. Guttmejer, Warszawa 2010.
- Szyller Stefan, *Kościół w Olbierzowicach*, „Przegląd Techniczny” 1909, t. 47, nr 46, s. 523–524.
- Walicki Michał, *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827–1862)*, Warszawa 1931.
- Wiśniewski Jan, *Dekanat konecki*, Radom 1913.
- Wiśniewski Jan, *Dekanat kozienicki*, Radom 1913.
- Wiśniewski Jan, *Dekanat sandomierski*, Radom 1915.

Wiśniewski Jan, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pińczowskim, skalbmierskim i wiślickim*, Marjówka 1927.

Z okolicy, Z kozienickiego, „Gazeta Radomska” 1888, nr 89, s. 3.

<http://www.tonzp.dziedzictwowizualne.pl> (dostęp: 12.05.2017).

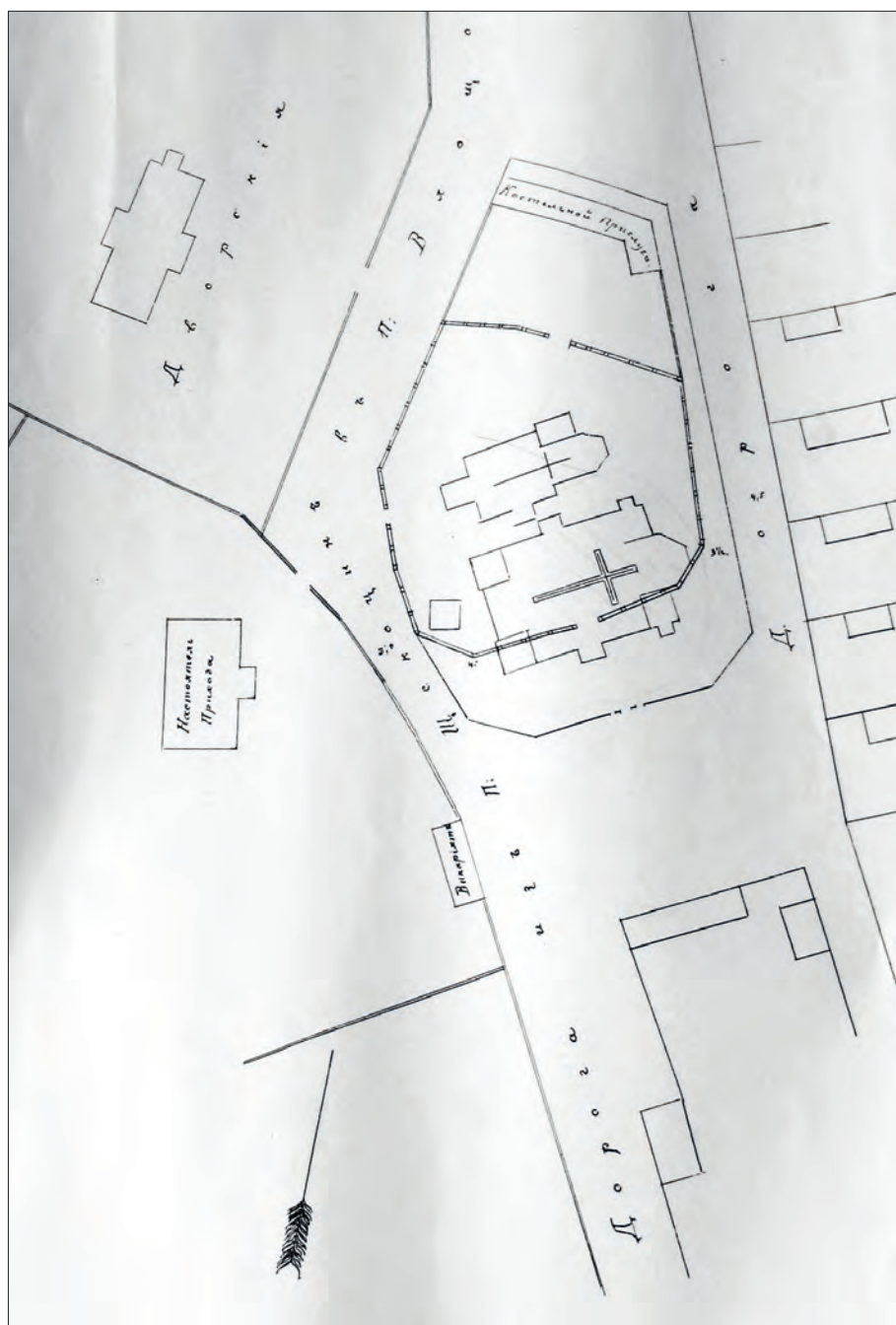
<https://zabytek.pl/pl/obiekty/chotelek-kosciol-fil-pw-sw-stanislawa-biskupa> (dostęp: 5.02.2024).

<https://zabytek.pl/pl/obiekty/radkowice-kosciol-par-pw-matki-boskiej-czestochowskiej> (dostęp: 5.02.2024).

ILUSTRACJE

1. Dzierzgow, drewniany kościół pw. Wniebowzięcia NMP, [w:] A. Fridrich, *Historie cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*, t. 3, *Obejmujący obrazy archidiecezyji warszawskiej, diecezji płockiej, wrocławskiej, kieleckiej, sandomierskiej, lubelskiej i sejneńskiej*, Kraków 1908, s. 271, Biblioteka Narodowa, domena publiczna, <https://polona.pl/item-view/d07d614b-a5d5-45ec-89e7-180033e4d73a?page=282>

2. Projekt kościoła parafialnego w Dzierzgowie, plan ogólny otoczenia, proj. F.K. Kowalski, Archiwum Diecezjalne w Kielcach, sygn. M-48

3. Projekt kościoła parafialnego w Dzierzgowie, widok na elewację frontową, proj. F.K. Kowalski, Archiwum Diecezjalne w Kielcach, sygn. M-48

4. Miedziera, kościół od wschodniej strony, fot. A. Bastrzykowski, 1930, [w:] A. Bastrzykowski, *Zabytki kościelnego budownictwa drewnianego w diecezji sandomierskiej*, Kraków 1930, s. 242

5. Nowy kościół w Policznej, fot. Grodzicki, 1894, „Tygodnik Ilustrowany” 1894, t. 10, nr 250, s. 237

6. Kościół pw. św. Idziego Opata w Zborówku, widok elewacji południowej, fot. D. Rutkowska-Siuda 2015

7. Kościół filialny pw. św. Stanisława w Chotelku, [w:] *Kościółek prebendalny*, „Tygodnik Ilustrowany” 1881, nr 90, s. 48

8. Kaplica na Dąbrowie w Kielcach, fot. D. Rutkowska-Siuda 2022